

האדם מחפש משמעות: קוסטנטין זריק מנסה להבין את הנכבה

הלל כהן

הערה אישית

את הספר מענא אלנכבה (משמעות הנכבה) קראתי בפעם הראשונה בנובמבר 1997. הייתי אז עיתונאי בשבועון הירושלמי 'כל העיר', ולרגל חמישים שנה להחלטת החלוקה של האו"ם החלטנו לפרסם גיליון מיוחד על מלחמת 1948 מנקודת המבט הפלסטינית. באותם הימים טרם נכנסה המילה 'נכבה' לשיח הישראלי, ורק דוברי עברית מעטים הכירו אותה. השיח על החוויה הפלסטינית במלחמה היה נדיר, שלא לומר מודחק לחלוטין. רק כדי לשבר את האוון: בגיליון הובאה עדות של פלסטיני מרמלה שמשפחתו שרדה את הגירוש, ובעקבות הפרסום כתב לנו האלוף במילואים עוזי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז ב-1967 וממפקדי הפלמ"ח ב-1948, שעם קריאת הכתבה שאל את עצמו בפעם הראשונה כיצד חוו הפלסטינים את המלחמה. מכל מקום, הסופר אנטון שמאס, שתרם גם הוא מעטו לגיליון, הזכיר אז באוזני את ספרו של זריק, ואני נסעתי לספרייה הלאומית בגבעת רם לעיין בו.

השנים 1996-1997 יותרו בזיכרון הירושלמי ובזיכרוני האישי כשנות "פיגועי אוסלו". ב-1996 הכו בירושלים שני הפיגועים הגדולים שיזמה החמאס בקו 18, ושנה לאחר מכן הפיגועים בשוק מחנה יהודה ובמדרחוב בן יהודה. עבודתו של 'כתב שטחים' או 'כתב לענייני ערבים' בירושלים כללה מעקב אחרי קריסתו האטית אך היציבה של התהליך המדיני; התחקות על ההשפעה הסבוכה של הקמת הרשות הפלסטינית על מרקם החיים בעיר; ליווי מקרוב (קרוב מדי) של פיגועי ההתאבדות, וסיקור ההתנחלות המואצת במזרח ירושלים בפרט ובשטחים בכלל. בראייה כוללת, השוואתית, מה שאפיין את התקופה ההיא היה המאבק החרیف שהתנהל גם בחברה הישראלית וגם בחברה הפלסטינית בין מצדדי 'החלוקה החדשה' ('חלוקת אוסלו') לבין מתנגדיה. בשיח הפלסטיני הפנימי התעצם הדיון על אודות הנכבה ועל זכויות הפליטים, בין היתר, בשל הניסיון שנעשה באוסלו לדחוק את הסוגיה מהתודעה. זה היה ההקשר שבמסגרתו עיינתי בפעם הראשונה בספר משמעות הנכבה. אולם הדברים היו סבוכים מעט יותר: כבר בקריאה ראשונה בלט הפער העצום בין תפיסת הלאומיות

הליברלית שביטא זריק לתפיסת הלאומיות האסלאמית שהייתה נפוצה כל כך בערי פלסטין בשנות התשעים של המאה העשרים. עכשיו, שבע-עשרה שנה מאוחר יותר, קריאת הספר הזה שוב מעלה סוגיות ערביות 'פנימיות': מקומו של האסלאם בלאומיות הערבית, אופי המשטרים הערביים, מקום הפרט והאינטלקטואל בחברה הערבית ועתיד 'האביב הערבי'. וגם סוגיות 'משותפות': מקומם של היהודים במרחב המזרח-תיכוני, אפשרות חלוקת הארץ ומהות הציונות בעיני השותפים לה ובעיני יריביה.

'משמעות הנכבה'

הספרון שפרסם זריק בשם משמעות הנכבה היה ניסיון ראשון של אינטלקטואל ערבי להתמודד עם המציאות המרה שערביי פלסטין בפרט והעולם הערבי בכלל ניצבו בפניה בקיץ 1948. 'שבע מדינות ערביות מכריזות מלחמה על הציונות בפלסטין. הן עומדות מולה חסרות אונים ואחר כך נסות על עקבותיהן', כתב זריק בפתח ספרו. איך קורה דבר מעין זה? איך אפשר להסביר אותו? זריק מציב שאלות אלו כהיסטוריון, אך בהיותו גם הוגה דעות הוא אינו מסתפק בכך ומנסה להתמודד גם עם שאלת המשמעות, כלומר, לשאול מה אפשר ללמוד מהתבוסה הצורבת הזאת על ההווה הערבית, על המציאות הפוליטית והחברתית בעולם הערבי. ובהיותו אדם האמון על הקשר בין העבר להווה ולעתיד, בהיותו אינטלקטואל מחויב, הוא אינו מסתפק בניתוח אלא גם מציע דרך לחילוף הערבים מן המצר.

קודם שנעסוק בניתוח של זריק ובפתרונות שהוא מציע, כמה מילים על הכותב. כותרת הביוגרפיה שכתב על אודותיו עזיז אלעט'מה – קוסטנטין זריק: הערבי של המאה העשרים,² משקפת גם את תקופת חייו (1909-2002) וגם את הגותו של הוגה לאומי פאן-ערבי. נקל לומר שהביוגרפיה שלו עיצבה את האידיאולוגיה שלו. זריק נולד בשכונת אלקימריה בדמשק למשפחת סוחרים ערבית-נוצרית-אורתודוקסית, וכשסיים את בית הספר התיכון נשלח ללימודים גבוהים באוניברסיטה האמריקנית בביירות. אחרי לימודי התואר הראשון נסע לארצות הברית, למד לתואר שני באוניברסיטת שיקגו, ואת הדוקטורט שלו כתב באוניברסיטת פרינסטון. כשחזר לביירות כתב את ספרו אלועי אלקומי ('התודעה הלאומית'),³ ובו הביע בכיור את תפיסתו הפאן-ערבית. כדי לברוא קהילה ערבית פועלת ומתקדמת, כתב, יש להתלכד ולהתגבש כאומה ערבית שתהיה מוקד זהות ותיצור בקרב בניה רגש אחריות ונכונות להקרבה.

2 עזיז אלעט'מה, קסטנטין זרייק: ערבי אלקרן אלעשרין (בירות: מאססת אלדראסא אלפלסטנינה, 2003).

3 קסטנטין זרייק, "אלועי אלקומי", בתוך אלעמאל אלפכריה אלעאמה לקסטנטין זריק (בירות: מרכז דראסאת אלוחדה אלערביה, 2001 [1939]).

עוד קבע זריק, שמה שמעניק לאומה את זכות קיומה הוא התפקיד שהיא מקבלת על עצמה לנוכח העולם. תפקיד הערביות בעידן המודרני, לדידו, הוא לקלוט אל תוכה את הידע שנוצר במערב ולשלב אותו עם המסורת הערבית למען העולם כולו.

בתודעה הלאומית המתחדשת נתן זריק מקום מרכזי לדת – ולא לדת בעלמא, כי אם לדת האסלאם. 'קביעה זו יכולה להפתיע כאשר היא מגיעה מנוצרי',⁴ כתב אלברט חוראני (Hourani), גם הוא ממוצא אורתודוקסי-לבנוני, 'אולם הדברים מתבהרים כאשר זריק ממשיך ומבחין בין "הרוח הדתית" (אלרוח אלדיניה) לבין סולידריות עדתית (עצביה טאאפיה)'.⁵ במילים אחרות, זריק לא ראה באסלאם מקור להתלכדות או לקנאות דתית-עדתית, שאותן שלל מכול וכול, ובוודאי שלא מערכת חוקתית מחייבת, אלא תרבות שעיצבה את העולם הערבי, חלק מההוויה של הפרט ושל הקהילה ומההיסטוריה שלהם. יתרה מכך, הוא גרס שההכרה במקומו של האסלאם בהיסטוריה ובתרבות הערבית אין פירושה היצמדות למוסדות פוליטיים אסלאמיים, כמו הח'ליפות. כדי לא להידחק החוצה מההיסטוריה, סבר, על הערבים להתקדם ולבנות ממסד פוליטי ברוח מודרנית מערבית.

דברים אלו מלמדים היכן הציב זריק את עצמו, מראשית דרכו האקדמית, במחלוקת הגדולה בין מי שגרסו ששיקומו של העולם הערבי חייב לעבור דרך אימוץ ערכים מערביים, לבין מי שגרסו שהחזרת עטרה ליושנה מחייבת חזרה לדת האבות הקדומים – ה'ס'ף'. אולם אין להניח שרק מוצאו הנוצרי גרם לכך. לשיח 'המתמערב' היו שותפים מוסלמים רבים שמצאו מקור השראה בליברליזם המערבי, ומאוחר יותר גם בזרמים אחרים שמקורם במערב. ועוד יש לזכור, שאין לראות בשאיילה של ערכים מערביים תוצאה של תסביך נחיתות, כפי שיש הטועים לטעון. היכולת ללמוד מהאחר יכולה לנבוע גם מהתבוננות מושכלת במציאות, מהערכה מפוקחת בדבר יתרונותיהן וחסרונותיהן של מערכות תרבותיות אחרות וממידה של פתיחות. במקרה שלפנינו, דומה שזריק הכיר בעליונות הפוליטית והצבאית של המערב והבין את מקורותיה, אך לא ראה בה עליונות מהותית אלא מצב עניינים ברגע היסטורי נתון. משום כך הציע זריק לשקול באופן מושכל אילו ערכים מערביים ראוי לאמץ ואיך אפשר לשלב את שתי התרבויות למען החייאת העולם הערבי והשבתו להיסטוריה.

בתקופת מלחמת העולם השנייה לימד זריק באוניברסיטה האמריקנית של ביירות, ואז כנראה כתב את הספר האדום, ובו תמצית הרעיון הלאומי הערבי. החיבור נפתח בהגדרה: 'רעיון הערביות, או הבעיה הערבית, הוא הביטוי המובהק לתנועתם של הערבים לשחרור עצמם מהאימפריאליזם, מהשעבוד, מהעוני, הבורות ומשאר חולשות,

Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939* (London: Oxford University Press, 1987), 309-310.

4 שם. 5

באמצעות התלכדות והתאחדות במדינה ערבית לאומית חזקה ותרבותית, שבה יבססו את קיומם החומרי והרוחני, יפעלו למען עצמם ויתמידו בשליחותם האנושית והתרבותית כלפי העולם.⁶ בהגדרה זו אפשר לראות לא רק את דבקותו ברעיון האחדות הערבית, אלא גם את הממד ההומניסטי בהגותו. לאחר שזכתה סוריה בעצמאות הצטרף זריק לסגל הדיפלומטי הסורי וחזר לארצות הברית כאיש משרד החוץ. ויחד עם חבריו הוא ליווה מקרוב את הדיונים סביב הצעת החלוקה, חש תסכול עז כאשר החליט האו"ם לדחות את בקשת מדינות ערב להעביר לבית הדין הבין-לאומי בהאג את השאלה בדבר הלגיטימיות של החלטת החלוקה: מדינות ערב גרסו שעל פי החוק הבין-לאומי אין לאו"ם סמכות לחלק את שטח המנדט הבריטי בפלשתינה-א"י וביקשו להעביר את הסוגיה להכרעה שיפוטית. זה היה רגע מכריע במאבק הדיפלומטי סביב החלוקה, כיוון שלא היה כל ביטחון כיצד יפסוק בית הדין. אולם מוסדות האו"ם דחו את הבקשה, בית הדין הבין-לאומי לא נדרש לסוגיה, וזריק הגיע למסקנה שהמעצמות אינן מחפשות צדק אלא נוקטות בגישה אופורטוניסטית כלפי שאלת פלסטין.⁷

זו הייתה אחת ההנמקות הפורמליות לסירובן של מדינות ערב ושל ההנהגה הפלסטינית להכיר בלגיטימיות של הצעת החלוקה שקיבל האו"ם ברוב של שני שלישים ולהודעתן על יציאתן למאבק. מדצמבר 1947 ועד ל-15 במאי 1948 הייתה המלחמה בין-קהילתית: ערביי פלסטין, בסיוע מתנדבים מחו"ל, נלחמו ביהודים בארץ ישראל (שהייתה עדיין נתונה לשלטון בריטי), גם הם בסיוע מסוים של מתנדבים מחו"ל. כ-15 במאי, עם תום המנדט הבריטי, פלשו לשטח פלסטין המנדטורית צבאותיהן של מדינות ערב השכנות. במשך כארבעה שבועות ניהלו הכוחות היהודיים קרבות בלימה נגד צבאות ערב, בהצלחה מרשימה, אם כי מוגבלת: אכן הבלימה הצליחה, אך לכוחות היהודיים לא היו הישגים טריטוריאליים משמעותיים. במחצית יוני הצליח המתווך מטעם האו"ם להביא להסכם על הפוגה בקרבות, 'ההפוגה הראשונה', והיא נמשכה חודש ימים. כשהתחדשו הקרבות פתחו הכוחות היהודיים במתקפה וכבשו את הגליל התחתון (כולל נצרת), כפרים באזור ירושלים ואת מרחב לוד-רמלה – כל אלו שטחים שלא יועדו למדינה היהודית על פי החלטת החלוקה. לאחר עשרה ימי לחימה (קרבות עשרת הימים) הוכרזה ההפוגה השנייה.

6 הספר האדום הוא כינוי לחוברת שנקראה גם כתאב אלקומיה אלערביה, ספר הלאומיות הערבית. החוברת הזאת נתנה את שמה לארגון מחתרתי פאן-ערבי שפעל בשנים 1935-1945 ברבות מארצות ערב ונשא את השם 'ג'מאעת אלכתאב אלאחמר' (חבורת הספר האדום). על פעילות התנועה ראו שפיק חג'א, אלחרכה אלערביה אלסריה [התנועה הערבית המחתרית] (בירות: דאר אלפראת, 2004). הספר האדום עצמו התפרסם בנספח לספרו של אלעט'מה, 120-138.

7 זריק, מענא אלנככה, 74.

את ספרו משמעות הנכבה כתב קוסטנטין זריק בתחילת ההפוגה השנייה. אז כבר הבין שמדובר באסון של ממש לאומה הערבית. כעשרה שבועות לאחר מכן התחדשו הקרבות, וצה"ל כבש גם את מרחבי הנגב ואת מרכז הגליל העליון. השלבים האחרונים של המלחמה רק חיזקו את תחושת האסון. מ-400,000 פליטים שהזכיר זריק באוגוסט, עלה מספר הפליטים לכ-700,000. מצבה העגום של האומה הערבית היה גלוי לכול. אך מה יש לעשות? זריק קיבל על עצמו לענות לשאלה זו.

הספרון משמעות הנכבה פותח בפרקים 'עוצמת הנכבה' ו'חובתו של האינטלקטואל', המובאים כאן בתרגומו של יהודה שנהב-שהרבני, ובו עוד שלושה פרקים: 'טיפול מידי', 'הפתרון היסודי' ו'משמעות הנכבה'. בנספחים מובאים מאמרים קודמים של זריק: 'עקרונות הג'יהאד שלנו בפלסטין', בין עיקרון לכוה: על בעיית פלסטין, ו'למה אנחנו נלחמים בפלסטין' (המאמר האחרון הוא עיבוד של שיחה שנשא ברדיו ביירות ב-31 במאי 1948). במאמרים האלה הסביר זריק את צדקת הערבים בהתנגדותם להקמת מדינה יהודית.

'למה אנחנו נלחמים, למה שולחים העמים הערביים אלפים מטובי בחוריהם אל שדות המערכה?' הוא שואל במאמר הנושא שם זה. והוא עונה: מתוך הגנה עצמית, מתוך חובה לשמור על קיומנו. אנו נאבקים נגד האימפריאליזם ולמען מטרה צודקת, ומי שטוען שאנו התוקפנים הופך את העובדות על ראשן. המאבק הערבי, הוא מדגיש, אינו למען הערבים בלבד, אלא למען כל העמים שואפי החירות, בשביל כל המאמינים בערכי החופש. אין זה מאבק לאומני צר, הוא מדגיש, אלא מאבק על ערכים נעלים ביותר: צדק, דמוקרטיה וכיבוד המשפט הבינ-לאומי. זהו מאבק בין כוח ואינטרסים מצד אחד, לבין מצפון וזכויות מצד אחר. והזכויות הן ברורות: זכותו של עם להקים על אדמתו את הישות הפוליטית שבה הוא חפץ וליהנות מפרי אדמתו. כמו כותבים אחרים, זריק מעלה את הטיעון שהצהרת בלפור מנוגדת לעקרון ההגדרה העצמית ושהצעת החלוקה מונעת מערביי פלסטין לקבוע את גורלם בדרך דמוקרטית, ושולל את טענת הזכות ההיסטורית של היהודים על פלסטין במגוון נימוקים. את הטיעון הדתי ברבר הבטחה אלוהית ליהודים לרשת את הארץ הוא דוחה בחמת זעם: אין דבר קרוב יותר לנאציזם מהטענה שאלוהים בחר בעם מסוים, הוא כותב,⁸ מבלי להתעלם מסבלות היהודים מידי הנאצים. הפתרון היחיד למצוקת היהודים הוא שהעולם כולו יאמץ רוח של אחווה וסובלנות ויפסיק את רדיפת היהודים, ולא שיעניק לגיטימציה בין-לאומית לנטילת פלסטין מבניה הערבים והענקתה ליהודים,⁹ מה גם שההיסטוריה מלמדת שהערבים הגנו על היהודים יותר מכל אומה אחרת.

8 שם, 77.

9 שם, 78.

כך כתב בראשית המלחמה, ערב התבוסה. במסה משמעות הנכבה עצמה זריק כבר אינו עוסק בהצדקות של מהלכי הערכים או בהפרכת הטענות הציוניים. הוא מסביר לקוראיו את 'המצב הציוני' שבגללו הם נלחמים בעוז: הים מאחוריהם והערבים לפניהם,¹⁰ אך ביסודו של דבר, הוא מנסה למצוא מזוור למצב העגום שהערבים שרויים בו. הוא מנסה לשכנע את קוראיו שאין לתלות את האשמה רק באחרים: בתחכום של היהודים, בעוצמתו של המערב, בעורמתה של רוסיה, בהפכפכותה של בריטניה או בחולשתם של שליטי ערב. יש להבין שהנכבה היא עדות למצבם של הערבים, כפי שניצחונם של המונגולים נבע בראש ובראשונה מחולשת העבאסים. השלכות הנכבה יכולות להימשך זמן ארוך או קצר – על פי הדרך שניקטו הערבים. אם הפיגור והריאקציונריות יימשכו – תונצח התבוסה. אם יחלפו מן העולם – תחלוף גם הנכבה מהעולם. אם כך, התחייה הערבית היא שעומדת למבחן, אם אמיתית היא או חלושה ונפסדת. וגם הכוחות החברתיים והפוליטיים ייבחנו בשאלה אם יצליחו להפוך את הנכבה למנוף לצמיחה, אם לאו.

ובכן, מהם הצעדים שזריק מציע? בשלב הראשון הוא מזכיר כמה צעדים

הכרחיים:

- א. הכרה שהציונות היא סכנה לכל אחד מהעמים הערביים.
- ב. גיוס כללי, צבאי וכלכלי. לא סביר שצבאות ערב – דלים בציוד, קטני ממדים ולא מאומנים ככל שיהיו – לא יצליחו לגייס יותר כוחות מהצבא הציוני ולהעמיד מולו יותר אמצעים.
- ג. אחדות מדינות ערב. הוא מזכיר שאפילו בזמן הפוגה הראשונה לא הצליחו מדינות ערב להתעלות מעל המחלוקות ביניהן. המפתח להצלחה הוא אחדות צבאית, פוליטית, כלכלית והסברתית. הוא אינו מתעלם מהקשיים הנובעים מקיומן של מדינות לאום, אבל מדגיש שבכל זאת יש למצוא דרכים לפעולה משותפת.
- ד. שיתוף כל שכבות הציבור במאבק, לא רק ממשלות וצבאות סדירים. כמו אצל הציונים.
- ה. נכונות להקרבה.

אלו הם הצעדים ההכרחיים שיש לנקוט עוד במערכה הנוכחית, הוא כותב. אבל לשם ניצחון ערבי כולל, ארוך טווח, יש לשנות שינויים מעמיקים במצב הערבי ולעשות מהפכה של ממש בדרכי החשיבה, בדרכי הפעולה ובאורח החיים: על הערבים להשתתף בחיים המודרניים, כמו שעושים הציונים; עליהם להביט לעתיד, כמו הציונים; עליהם לחוש שיש להם מולדת ואומה,¹¹ כמו הציונים.

10 שם, 40.

11 שם, 46.

אבל איך עושים זאת? זריק מציע שינוי מנטלי כולל. יש לזנוח את התפיסות הפיאודליות, השבטיות והעדתיים, יש לנטוש את דרכי האלימות, הכפייה והאמונה בנסתרות. יש לאמץ חשיבה גיונית ומודעות. צריך להתקדם מימי הביניים אל עבר המודרנה.¹² הוא מאמין שמיון ותיעוש של ארצות ערב יובילו למהפכה כמו המהפכה התעשייתית באירופה. הוא קורא לתרגול של חשיבה ביקורתית ומדעית. הוא קורא לפתיחות לתרבויות אחרות, הוא תובע להפריד את הדת מהמדינה ולהרחיב את החירויות הפוליטיות, החברתיות והמחשבתיות¹³ ומדגיש את תפקיד האליטות המחויבות, המצפונית, במהלך ארוך הטווח הזה.

במהלך השנים שחלפו מאז פרסום הספר המשיך זריק לפתח את רעיון הלאומיות הערבית. לאחר הנכבה התלכדו סביבו בכירי הסטודנטים של האוניברסיטה האמריקנית בבירות ושתו בצמא את תורתו. בהם היו גם ג'ורג' חבש וחבריו, והם שתרגמו את התורה למעשה והקימו את תנועת 'אלקומיון אלערב' (הלאומיים הערבים). כמה מהם המשיכו אחר כך והיו חברים ב'חזית העממית' וב'חזית הדמוקרטית'. בשנות השישים של המאה העשרים היה זריק בין מקימי המכון ללימודים פלסטיניים בבירות ושימש נשיא הכבוד של המכון עד מותו. הוא שימש גם כסגן נשיא האוניברסיטה האמריקנית בבירות ובתפקידים נוספים.

שנים חלפו וזריק ראה את חזון האימים שלו הולך ומתממש: אם תקום המדינה היהודית, כתב בראשית 1948, יהיה לה הצבא החזק ביותר במזרח התיכון, חיל האוויר החזק ביותר והצי החזק ביותר. מדינת היהודים תפתח כלכלית, ומיליוני יהודים מכל העולם יזרמו אליה.¹⁴ והוא צדק גם בהמשך התחזית: המאבק הערבי נגד המדינה היהודית יימשך, והוא יהיה מאבק אלים וארוך טווח, ומה שיחזק את הערבים, קבע, הוא הצדק העומד לימינם והידיעה שסוף הצדק לגבור.

חזונו של זריק בנוגע לישראל התגשם בחלקו, ואין לדעת אם יתגשם כולו אם לאו, אבל הערבים לא אימצו את המרשם שכתב. ברוב ארצות ערב לא הופרדה הדת מהמדינה, חירויות פרט וחירויות פוליטיות נתפסו כמשאב שלטוני והוענקו במשורה והיחס למודרנה ולמערב נותר מעורב. הזרם החילוני וההגות החילונית לא נעלמו לחלוטין, ואף לא הזרם האחדותי, הפאן-ערבי, אולם משקלם היחסי בתודעה הערבית הלך והצטמצם, ותפיסות דתיות, יותר או פחות, נתפסו את מקומן בחשיבה הערבית, העממית והאינטלקטואלית.

הקורא הערבי של משמעות הנכבה היום, שישים ושש שנים אחרי שפורסם, על רקע האביב-הקיץ-הסתיו-החורף הערבי, יכול למצוא בו את מה שהיה יכול

12 שם, 50.

13 שם, 51-53.

14 שם, 83.

להיות ולא היה. האסלאמיסטים יכולים לראות בו סכנה קלושה שהתפוגגה, תפיסה תלושה ולא שורשית של החיים והעולם. החילוניים האחדותיים, ההומניסטיים, יכולים לִבְכּוֹת את מה שהיה העולם הערבי יכול להיות לו בחר בנתיב אחר בשנות החמישים. והקורא היהודי-ישראלי? בעבורו זאת הזדמנות להכיר חשיבה ערבית שהלכה ואיבדה ממרכזיותה, וגם להתוודע לתפיסת עולם כוללת של הנכבה, תפיסה הרואה בבעיית הפליטים, בהרס הכפרים ובחורבן החברה הפלסטינית ב־1948 תסמין למצבם של הערבים, ובהימשכותה של הנכבה (שהרי הנכבה איננה אירוע חד־פעמי) עדות שהערבים טרם השכילו לשקם את עצמם. בניתוח הזה טמונה הנחה מרחיקת לכת: לא ייתכן שינוי מהותי במערך היחסים בין יהודים לערבים במזרח התיכון בלי שינוי תודעה עמוק בארצות ערב. ואולם, אם וכאשר יתרחש השינוי התודעתי, יחולו גם שינויים מהותיים במבנים הפוליטיים בחברות הערביות, שינוי במאזן הכוחות האזורי ותמורות מרחיקות לכת במערכת היחסים בין הקהילה היהודית שבין הירדן לים התיכון (המוכרת כיום בשמה 'מדינת ישראל') לבין העולם הערבי המקיף אותה.